

МРНТИ16.21.39

А.Мурсал

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты,
Алматы қаласы, Қазақстан

- А САЛ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАНТЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ МАҒЫНАЛАРЫ

Аннотация: Етістік сөзжасамның жеке сала болып қалыптасып зерттелгенге дейін басқа сөз таптары сияқты морфологияның құрамында ғана сөз етілді. Күрделі сөздің мағынасы оның құрамындағы лексикалық мағыналы сыңарлардың мағынасынан туындайды. Күрделі етістікке ұқсас тілдік құбылысқа сөз тіркесі және етістіктің аналитикалық формасы да жатады.

Мақалада қазақ тіліндегі -а сал аналитикалық формантының функционалды мағыналары қарастырылады.

Тірек сөздер: аналитикалық формант, функционалды мағына, көмекші етістік, күрделі етістік

А. Мурсал

магистрант 2 курса совместных образовательных программ научно-исследовательских институтов на базе Казахского национального университета им. Аль-Фараби и комплекса «Ғылым ордасы», Алматы, Казахстан

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ АНАЛИТИЧЕСКОГО ФОРМАНТА -А САЛ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. До того, как глагол был образован и изучен как отдельная ветвь словообразования, он, как и другие части речи, упоминался только в морфологии. Смысл сложного слова вытекает из значения его лексических синонимов в его составе. К языковому явлению, аналогичному сложному глаголу, относятся также словосочетание и аналитическая форма глагола.

В статье рассматриваются функциональные значения аналитического форманта -а сал в казахском языке.

Ключевые слова: аналитический формант, функциональное значение, вспомогательный глагол, сложные глаголы

A. Mursal

2nd year undergraduate student of joint educational programs of research institutes on the basis of the Al-Farabi Kazakh National University and the «Gylym Ordasy» complex, Almaty, Kazakhstan

THE FUNCTIONAL VALUES OF THE ANALYTICAL FORMANT -A SAL IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. Before the verb was formed as a separate branch of the verb, the word was pronounced only as part of the morphology, like other parts of the word. The meaning of a complex word follows from the meaning of the lexical meaning in its composition. A linguistic phenomenon analogous to a complex verb also includes a phrase and an analytical form of the verb.

The article considers the functional values of the analytical formant -a sal in the Kazakh language.

Keywords: analytical formant, functional meaning, auxiliary verb, compound verbs

- a sal аналитикалық форманты құрамындағы sal етістігі көмекші етістік қызметінде жиі қолданылады. Негізгі етістікке тіркескенде, оған әртүрлі грамматикалық мағына үстейді. Мысалы, «*Студент жолдағы кітапханаға кіре салды*» деген сөйлемде кіру қимылы негізгі мағынаны білдірсе, sal етістігі сол қимылдың арнайы емес, жолшыбай орындалғанын, яғни қимылдың қалай жүзеге асқанын, қимылдың өту сипатын білдіреді.

-а sal аналитикалық форманты көмекшілік қызмет атқарып, негізгі етістікке тіркескенде сөйлемде негізгі етістікпен бірігіп, біртұтас не істеді? қайтті? деген сұрақтарға жауап беріп, бір ғана сөйлем мүшесінің, әдетте, баяндауыш қызметін атқарады. Мысалы: «*Студент жолдағы кітапханаға кіре салды*». *Студент не істеді? – Студент кіре салды.*

-а sal форманты жиі қолданылады, мысалдар да көп кездеседі және функционалды мағыналары да, яғни негізі етістікке тіркесіп, грамматикалық мағыналар тудыру мүмкіндігі де үлкен.

1) Қалтада, қапта, шелекте тұрған бірталай затты аударып тастады деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Қолдарына табақша көтерген жігіттер бұлардың әрқайсысының қасына бір-бірден кеп тұра қалды да, бастарына алтын-күмісі аралас бір уыс теңгені саудыратып төге салды (Әбіш екілбаев, Мұнара). Қолын жуып, нан шлейтін тұзды су құяйын деп қалбырдағы судың қалғанын шылапшыңға төге салып еді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

2) Аса мән бермей, арнайы ықтияптап қойылмаған, жай ғана бейберекет орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Бір бұрышқа сүйей салған шаңырақтай қос даңғалақ арба да бәз-баяғы орнында тырп етпей тұр (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Мұнараның ернеуіне тастай салған балшық-балшықмай қалақ құлап кетпей шаққа тұр (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Ең соңында жұрт бұжыр-бұжыр қара тас-тардан қалай болса солай қалай салған тас қабырғаға тірелді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

3) Сөздің барысына бармай сөйледі, айтты деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Жаппар бас шебердің бейтарап жүзіне аңтарыла қарап біраз тұрды да, бас уәзірдің әзінен жасауап тосып отырғаны ойына түсіп, асыға-үсіге: Ұқтым, – дей салды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Мына заман аузына не келсе соңа салатын Күдері сымпылдақтардың қай сөзін де расқа шығарып жатыр (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

4) Бірден, тез орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Барған бойларында табақты есік алдында күтіп тұрған даяшы еркектерге ұстата салып қазан басына қайта тартады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

5) Қимылдың уақытқа қатысты артынша іле-шала орындалғанын білдіреді. Мысалы: *Күнде төсектерінен тұра сап, жаңа мұнарға бір қарап алып, дастарқанға отыратын Байтақ шаһардың тұрғындары баяғы сол бітелмеген кетікті көреді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Өз жауабына ханымның шамданып қалғанын іші сезіп келген кәрі уәзір есіктен құлдық ұрып аттап, кіре сала тапсырмасының бәрі де орындалатын болғанын, бұл сұраған қымбат тері, асыл мата, іс май мен әтірлерді жіберуге тиісті уалаяттарға хат жазылғанын, арнайы адамдар жі-берілетінін баяндады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Ертеңіне тұра сала бас уәзірге хабаршы жіберді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Атынан түсе сала Шаһзаданы шақыртты (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

Мұнда -а сал форманты бар етістікті тұра салысымен, кіре салысымен деп ауыстыруға болады.

6) Бітіріп тастау, орын-орнына қоя қою, шешіп тастау сияқты мағыналарды білдіреді. Мысалы: *Мынандай түбі иікі шаруаны алдымен ел аңғарын біліп алмай тұрып, жайғастыра салуға артынан тағы қандай қаңқудың өре түрегелетінін біле алмай дал болады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

7) Атойға басу мағынасын білдіреді. Мысалы: *Жан даусы шығып: «Хақ тағала, қай қызметіңе де әзірмін» – деп айқай салып келеді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

8) Жеңіл-желпі, мән бермей орындала салған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Өмір бақи сол бір нәпсі құлдарының қор көкіректері оңай кесіп-піше салатын оңай атау, оңай өлшемдерден қашып бағушы еді зой (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

9) Оңай, ойланбай, қиынсынбай орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Бірақ талай тілегін оп-оңай бере салған мырза құдай тап осы жолы кессе қан шықпайтын қас сараң бола қалыпты зой (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

10) Көне қою, мойынсұну мағынасын білдіреді. Мысалы: *Арнайы жоқшы боп шықпасаң ұзын сирақ түіе хайуан жол-жөнекей жолаушының жетегіне ілесе сала ма? (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

11) Әй-шайға қарамады, бас салды деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Майданға биялай тоқып жіберуге түбіт ііріп отыр екен, ұришығын тастай сала қызына ұмтылды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

12) Қалай болса солай жасалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Саз балишықтан домдай салған қазандықтың ауызына барып, жүресінен отырып, сәл жылынып алды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Өйткені, бұл «көкбұйраны» ол әнеу күні Шетпенің дүкенінен сатып алған су тиіп ііріп кеткен махорқаға пештен шыққан қидың күлін қосып жасай салғанды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

13) Шарасыздықтан орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Қапталындағы қойшы ауылдарға бұрыла салуға құм да алыс, Шаһзадаға жетіп қонғысы да келеді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Әбден болдыртқан байғұс түіе бақырып шақыруға да әлі келмей, бұйдасынан жүлқысаң бір мыңқ етіп сылқ шөге салады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

14) Әлдеқандай болмау, бәлсінбей әрекет ету мағынасын білдіреді. *Өзі келуге қолы тимесе, саған дүзген артып бір түіе тіркей салса нетеді? (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Ағайын емес пе. Бір бөз көйлек іле салса ата дәулетім шайқалар деп қорқа ма екен (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

15) Негізгі етістікке тіркесіп, өтірік айтты, көкіді деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *–Бұл жүзіқара оны да ұмытып кетіп, жаңа осы арада Күлдәрі келінің байы бастық болғалы ағайынының танымайды деп сықпырта жамандап отыралы, соны мұқатам деп соға салды», – деп ант су ішті (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

16) Арнайы емес, жол-жөнекей орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Түннен қалған асты жылыта салшы (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

17) Лақтырып тастау мағынасын білдіреді. Мысалы: *Аққаймақ қолындағы қағазын төсектің үстіне тастай салды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

18) Аяқ асты, күтпеген оқиға болды деген мағыны білдіреді. Мысалы: *Енді міне, бұған беймағұлым, бүкіл ауылға беймағұлым бір жерде хабар-ошарсыз жан тапсыра салды дегенге кісі сеніп болар емес (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

19) Негізгі етістікке тіркесіп, аяқталған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Оған Ержанның үйінен шолақ қара аласы бір кәуік етіп қоя салды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

20) Негізгі етістікке тіркесіп рұқсат беру мағынасын білдіреді. Мысалы: *Әскери қызмет. Жағдайың солай екен деп босата сала ма? (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

21) Негізгі етістікке тіркесіп, кірістіру, арасына қосу мағынасын білдіреді. Мысалы: *Қасындағы жігіттерге бұны да қоса салыңдар деп ымдады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

22) Негізгі етістікке тіркесіп, ақтарыла сөйлеу, ішіндегісін бүкпей айту мағынасын білдіреді. Мысалы: *Сөйтіп, ананы бір айтып, мынаны бір айтып отырып, кейбір келіншектер көңіліндегісін лақ еткізіп ақтара салып: – Осындай алтын жігіттерді шетінен маңдайынан шертіп жүріп, ең таңдаулысына бұйыратын сен қызда да арман бар ма екен, – деп, Ажардың бетін ду-ду қызартты (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

23) Жалғасымды әрекетті білдіреді. Мысалы: *Сүйегін ұнтап жіберетіндей мытып ұстаған тегеурінді қол қабырғасын қайыстыра салып, қарсыласының қатсағай иығы иінін басып, жерге қазық қып қағып тастамай тынбайтындай жанши түсті (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

24) Негізгі етістікке тіркесіп, кез келген жерге қисая кетті, отыра кетті деген мағынаны білдерді. Мысалы: *Ет жеп, қымыз ішіп, іші қызғансоң өзен бойына барып аяғын мұздай суға малып біраз отырды да ауылдың шетіндегі жүктің түбіне құлай салды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

25) Негізгі етістікке тіркесіп, киімді іле салды, жеңіл-желпі кие қойды деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Мәсінің сыртынан суға сап, қалтасынан тағы да шақшасын алады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

26) Немқұрайлы істелген әрекетті білдіреді. Мысалы: *Сол жаман немені не дейтін ек, жаман неме дей саламыз (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

27) Негізгі етістікке тіркесіп, қимылды оңай жүзеге асыру мағынасын білдіреді. Мысалы: *Бұл кезде ұлт болашағы үшін жанын берген азаматтардың барлығының көзі жойылғандықтан, қарсылық көрсетер зиялы қауымның болмауы себепті, орыс жазуын халықтың сұрауы бойынша деген сылтаумен еш қиындықсыз қабылдата салады (Е.Қасенов, Қазақ жазуын латын графикасына көшіруге байланысты әліпби мәселелері).*

28) Негізгі етістікке тіркесіп, бірден тоқ етері айтылған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Шындығында, мысалдағы айтылар ой, негізгі мақсат бірден айтыла салмай, алыстан меңзеп, айнала орағытып, тұспалдап келіп, тек қана соңғы түйін бөлімінде эпикалық сарынның гибраттың шешіміндей айтылады (ЖаналиеваУ., А.Байтұрсынұлы поэзиясындағы тәуелсіздік идеясы).*

29) Негізгі етістікке тіркесіп, ойсыз, жүйесіз айтылған деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Қажырлы да қайратты, ақиқаттан айнымайтын турашыл Байтұрсыновтың аударма мысалдары қызыл тілін безеп айтыла салған арзан сөздерден құралмағанын көзі қарақты оқырманның аңғаруы қиын емес (Есенқұлова А., Тағылымы мол тәржімашы).*

30) Негізгі етістікке тіркесіп, фразеогизм құрамында Алла нәсіп етті деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Бұл культтік сөздердің астарында «құдай берді», «құдай бере салды», «алла берді», «алла бере салды» деген танымдық түсінік бойынша баланы жаратушы «бір алла берді» деген сеніммен осылайша балаға ат берген (Рысбаева Г.Қ., «Құдай, Алла, Тәңір» лексемаларының өзіндік ерекшеліктер).*

31) Негізгі етістікке тіркесіп, бір нәрсені өзгеріссіз, дайын күйінде пайдалану деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Сондықтан басқа елдің оң тәжірибесін өзгеріссіз қабылдай салуға немесе теріс тәжірибесін талдаусыз жоққа шығаруға болмайды (Қортабаева Г., Академик Әбдуәли Қайдар: түркі әлемінің бірегейлігі және латын әліпбиі).*

32) Негізгі етістікке тіркесіп, шешімін оңай таба алу мағынасын білдіреді. Мысалы: *Кезінде кедейлігіне қарамай Әбдікәрім болыстың сөз ұстаған биі, ел дауын ақ жалғыз ауыз сөзбен шеше салатын шешен болыпты деп естігенмін (Абилмажинова Л.Қ., Марболат А., Оралхан Бөкей шығармаларындағы көнерген сөздердің тілдік тұлғасы).*

33) Негізгі етістікке тіркесіп, доғару, тоқтау мағынасын білдіреді. Мысалы: *– Ол бүлік жай жырлап қоя салса жақсы ғой (Оспанова Б.О. Бейнелеуіш етістіктердің көркем шығармада берілу сипаты).*

34) Негізгі етістікке тіркесіп, қиысу, құралу, тіркесу мағынасын білдіреді. Мысалы: *Әрине, сөздер, біріншіден, сөздіктерінен құрала салмайтыны, екіншіден, тілдің заңына орай тізіле салған жай тіркестерден көркемдік туа бермейтіні мәлім. Солай болса, Абай, ең алдымен, сөзді құрағанда айтпақшы ойын, көкейіндегі образын дәл берерліктей орам, оған әрі нәрлі, әрі көрікті сөздерді ескерді (Ысқақов А., Сыздықова Р., Абай және қазақ әдеби тілі).*

35) Негізгі етістікке тіркесіп, қосылу, дәлелсіз жобаға сүйену деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Мұндай құбылысты орыс тілі сияқты структурасы мүлде өзге тілдің әсерінен деп топшылай салудан гөрі, осы мәселеге тікелей қатысты басқа факторларды зерттеп барып белгілі бір тұжырым жасау әлдеқайда қиынды болмақ (Рәбига Сыздық, Абай шығармалары мен ХІХ ғасырдағы жазу нұсқаларының тілін зерттеудің маңызы).*

Сонымен, *-а сал* форманты қимылдың өту сипатын білдіретіндіктен, бұл аналитикалық формант функционалды-семантикалық аспектуалдылық категориясы (қимылдың өту сипаты) деп аталатын өрістің тілдік құралы болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики: на материале русского языка // РАН Институт лингвистических исследований. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
- [2] Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.
- [3] Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Алматы: Мектеп, 1975. – 136 б.
- [4] Оразов М. Етістік. – Алматы: Б.Алтынсарин ат. Білім акад. Рес.баспа кабинеті, 2001. – 392 б.
- [5] Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. – М.: Наука, 1965. – 275 с.
- [6] Оразов М. Көмекші сөздер. 2-кітап. – Ташкент: Наурыз, 1997. – 185 б.
- [7] Маманов И.Е. Вспомогательные глаголы в казахском языке. – Алматы, 1949. – 97 с.